

Over sociale ongelijkheid*

Vooruitgang in het naoorlogse socialistische denken?

W. C. Ultee

Het probleem: welke theorieën over sociale ongelijkheid hangen politici aan, hoe goed zijn ze en in hoeverre zijn die van de WRR beter?

De problematiek van de verhouding tussen wetenschap en politiek is onlangs met de volgende woorden pregnant door de Nederlandse politicus Den Uyl omschreven:

'...de wereld van doen en denken schuiven langs elkaar heen. Politiek en analyse lijken zich in gescheiden compartimenten af te spelen'.¹

Het voorstel ter oplossing van deze problematiek dat ik als uitgangspunt kies voor dit artikel, ontleen ik aan een politiek- en sociaal-filosofische stroming die gewoonlijk 'kritisch rationalisme'² wordt genoemd. Dit voorstel is tijdens de tweede wereldoorlog onder druk van totalitarisme van rechts en links tot stand gekomen³ en sindsdien verder uitgewerkt.⁴ Het gaat in tegen de sinds de jaren zestig onder Nederlandse academici sterker geworden tendens zich als een zelfbenoemd politicus en verontwaardigd ethicus te gedragen. In het kritisch rationalisme wordt er van uit gegaan dat een politicus een theoreticus is. Immers, een politicus die een maatregel neemt verwacht er een bepaald effect van en een dergelijke verwachting kan als een falsifieerbare⁵ hypothese of theorie worden opgevat. Vanuit kritisch-rationalistisch perspectief is de Nederlandse politicus Den Uyl een persoon met bepaalde theorieën en is de sociaal-democratische partij waartoe hij

* Dit artikel is een bewerking van de tekst van een voordracht op de NSAV-studiedag over het WRR-rapport *Over sociale ongelijkheid* gehouden op 15-12-78 aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. In dit artikel wordt ingegaan op het weerwoord dat op deze studiedag namens de WRR door H. in 't Veld-Langeveld is gegeven. Naast H. in 't Veld-Langeveld dank ik W. Arts, H. A. Becker, A. Th. Derksen, F. M. H. M. Driessen, H. Flap, P. L. J. Hermkens, R. W. Hommes, Y. Kuiper, P. de Roode en R. Wippler voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

behoort nauw met een bepaalde theoretische traditie verbonden. Deze traditie wil ik hier typeren als de revisionistische traditie binnen het historisch-materialisme.⁶ Het thema van het door mij vanuit een theoretisch gezichtspunt te bespreken rapport is ingegeven door passages uit de Regeeringsverklaring van het kabinet Den Uyl uit 1973. In dit artikel zal ik het rapport *Over sociale ongelijkheid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 1977 voornamelijk tegen de achtergrond van de revisionistische traditie bezien.

Het is één van de schandalen van de hedendaagse sociologie dat er geen leerboeken zijn waarin een bespreking van de revisionistische traditie voorkomt.⁷ De glans van haar geschiedenis is pas onlangs van het stof ontdaan in discussies die binnen de Westduitse SPD zijn gevoerd.⁸ Deze hebben geleid tot hernieuwde belangstelling voor de geschriften van Eduard Bernstein.⁹ Revisionistische gedachten zijn echter al geruime tijd van invloed in de politiek van de Westeuropese landen. Na de tweede wereldoorlog hebben politici hun handelen vaker dan daarvoor laten leiden door falsifieerbare hypothesen die tot de revisionistische traditie behoren. Deze traditie heeft hedentendage zoveel invloed dat de regeringen van de meeste¹⁰ Westeuropese landen geheel of gedeeltelijk uit sociaal-democraten bestaan. Er is in deze landen geen traditie met een vergelijkbare invloed.¹¹

Enkele revisionistische hypothesen kregen omstreeks 1965, geruime tijd na het aan de macht komen van sociaal-democratische partijen in een aantal Westeuropese landen, met moeilijkheden te maken. Tot deze hypothesen behoren die over sociale ongelijkheid. In dit artikel nu

1. wordt een explicatie¹² gegeven van revisionistische gedachten over sociale ongelijkheid die aanvankelijk na de tweede wereldoorlog ingang vonden,
2. worden enkele empirische moeilijkheden¹³ omschreven waarmee deze hypothesen omstreeks 1965 te maken kregen,
3. worden de belangrijkste hypothesen geëxpliciteerd uit het rapport *Over sociale ongelijkheid* van de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uit 1977,
4. wordt bepaald in welke mate met de hypothesen van de WRR vooruitgang¹⁴ wordt geboekt op de aanvankelijke revisionistische hypothesen,
5. wordt gepoogd de nieuwe hypothesen over sociale ongelijkheid te expliciteren die na 1965 binnen het revisionisme naar voren zijn gebracht,
6. wordt bepaald in welke mate de nieuwe hypothesen beter¹⁴ zijn dan de aanvankelijke,

7. en worden enkele gedachten geschetst over de verenigbaarheid van revisionistische hypothesen met andere theorieën die de laatste tijd in de sociologie aandacht krijgen.

Ik benadruk dat ik met punt 1 geen 'nauwkeurige weergave' van 'het' revisionisme beoog. De theorieën van verschillende politici zijn — ook als de laatste tot één en dezelfde partij behoren — niet altijd even consequent uitgewerkt. Daarnaast lopen deze theorieën soms wat coherentie betreft uiteen en staan ze wel eens met elkaar in tegenspraak. Het eerste punt houdt ook niet in dat ik een 'exposé' van een aantal 'revisionismen' wil geven waarin ik in concreto op deze kenmerken wijs. Omdat ik een explicatie nastreef, gaat het er mij zelfs niet om aan te tonen dat uitspraken van politici veelal in vaagheid uitblinken. Wel wil ik een aantal falsifieerbare hypothesen opstellen dat door aanhangers van een partij in belangrijke, zij het verschillende mate is onderschreven. Daarbij poog ik strijdigheden te vermijden, tot een zo sluitend mogelijk geheel te komen en dit zo consequent als ik nodig acht uit te werken. Voor de explicatie van deze hypothesen ben ik uitgegaan van alledaagse opvattingen over de zaken waar de Nederlandse PvdA aanvankelijk na de tweede wereldoorlog voor stond. Vanzelfsprekend is mijn explicatie een voorstel dat op z'n minst voor verbetering vatbaar is.

Bepaalde discussies over de hier voorgestelde hypothesen beschouw ik op grond van het bovenstaande als bijkomstig. Zo vind ik een kritische opmerking als 'deze PvdA-politicus heeft nooit in die hypothese geloofd' en het weerwoord dat andere PvdA-ers dit wel deden minder belangrijk. Mij interesseert bijvoorbeeld meer in welke hypothese deze politicus dan wel zou hebben geloofd en of deze uitspraak gemakkelijker of juist moeilijker falsifieerbaar is als de door mij geëxpliciteerde hypothese. De vraag of, iemand een bepaalde hypothese wel heeft uitgesproken acht ik van minder gewicht dan de vraag in hoeverre deze hypothese zelf iets zegt.

Bovenstaande zeven punten vormen de boventoon van mijn betoog. Het heeft ook een ondertoon, of liever: verschillende ondertonen. Ze worden gevormd door de volgende vier stellingen:

1. het is gewenst dat instellingen als de WRR theorieën die in de politiek opgang maken expliciteren en hun empirische moeilijkheden inventariseren,
2. tot de politieke stromingen waarbinnen falsifieerbare hypothesen een rol spelen behoort het democratisch socialisme of de sociaal-democratie,
3. empirische moeilijkheden voor falsifieerbare hypothesen vormden een

belangrijk element in de discussie tussen 'nieuw links' en 'oud links' in de Nederlandse sociaal-democratie,

4. omdat de WRR in het rapport *Over sociale ongelijkheid* niet nadrukkelijk de betreffende democratisch-socialistische hypothesen expliciteerde en niet hun empirische moeilijkheden inventariseerde, zijn de hypothesen uit dit rapport slechts weinig beter dan die van het democratisch socialisme.

In onderstaand betoog komen praktische problemen, kwesties zoals 'in welke mate moet de bestaande inkomensongelijkheid worden verminderd?' en 'op welke manieren behoort men ongelijkheid te verminderen?', niet aan de orde. Het handelt uitsluitend over theoretische problemen, over vragen als 'is het waar dat door het verdwijnen van de negentiende eeuwse liberale staat en de komst van een verzorgingsstaat de inkomensongelijkheid is afgenomen?' en 'in hoeverre heeft het wegnemen van financiële belemmeringen voor deelname aan middelbaar en hoger onderwijs als gevolg dat de sociale afstand tussen de verschillende lagen van een samenleving kleiner wordt?' Ik ga ook niet in op de vraag welke bijdrage de oplossing van theoretische ongelijkheidsproblemen kan leveren aan die van praktische ongelijkheidskwesties.¹⁵ Ik ben echter van mening dat ook voor beleidsgeoriënteerde lezers dit artikel van belang is. Bovenstaande stellingen bijvoorbeeld, zijn op hen toegespitst.

Het kan bevreemding wekken dat in dit artikel hypothesen genummerd worden uitgeschreven. Ik hoop dat het nut ervan blijkt wanneer, na de explicatie van een aantal revisionistische hypothesen, die van de WRR aan de orde komen.

2. De aanvankelijk revisionistische hypothesen en de uitkomst van hun empirische beproeving

Een indruk van de inhoud of het informatiegehalte¹⁶ van de revisionistische hypothesen die rond 1965 met moeilijkheden te maken kregen, verkrijgt men als men de titels van twee bekende boeken uit 1961 en 1962 met elkaar verbindt: 'the coming of the welfare state' zou leiden tot 'the end of ideology'.¹⁷ Deze hypothesen zullen nu als falsifieerbare proposities worden geformuleerd. Sommige hypothesen hebben echter niet betrekking op ideologieën of, beter, het aanhangen van ideeën. Ze gaan over andere gevolgen van de komst van de verzorgingsstaat, bijv. vermindering van culturele verschillen tussen bevolkingslagen. Tevens heeft geen hypothese

betrekking op de overgang van het geeft niet welke staatsvorm naar een verzorgingsstaat. In de Westeuropese landen betekende de komst van de verzorgingsstaat het verdwijnen van de negentiende eeuwse liberale staat met zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis, de zgn. nachtwakerstaat. De hypothesen die in dit artikel worden geëxpliciteerd hebben alleen betrekking op verzorgingsstaten die uit nachtwakerstaten zijn ontstaan. Daarnaast heeft niet iedere hypothese betrekking op alle of dezelfde aspecten van deze ontwikkeling. Enkele van de geëxpliciteerde hypothesen hebben betrekking op één bepaald aspect, bijv. het aannemen van een sociale wetgeving, andere op een ander zoals kostenloos middelbaar onderwijs.

De als eerste geëxpliciteerde revisionistisch historisch-materialistische hypothese heeft betrekking op vermindering van bestaansonzekerheid door de staat en omstredeheid van de institutie van privébezit. Ze luidt:

1. naarmate volgens de wetgeving van een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen meer mensen zonder inkomen uit arbeid een minimuminkomen van de staat dienen te krijgen, doet onder de leden van deze samenleving die geen produktiemiddelen bezitten minder het idee opgeld dat de institutie van privé-bezit dient te worden afgeschaft en voeren deze leden minder handelingen uit die afschaffing van deze institutie beogen.

Deze hypothese heeft betrekking op iedere manier waarop mensen geen inkomen uit arbeid kunnen hebben, dus bijvoorbeeld zowel op werkloosheid als arbeidsongeschiktheid, te hoge leeftijd en overlijden van kostwinner. Ze handelt, voor wat Nederland betreft, over de gevolgen van het aannemen van de WW, WAO, AOW, AWW en de voorlopers van deze wetten. Ook verschaft ze niet alleen de informatie dat in een nachtwakerstaat degenen die geen produktiemiddelen bezitten sterker van oordeel zijn dat de institutie van privé-bezit dient te worden afgeschaft dan zij die deze wel bezitten. Tevens houdt de hypothese in dat de eerstgenoemde mensen dit meer in hun handelingen zullen laten blijken dan de laatstgenoemde. Eén manier waarop dit kan is het vaker en langer deelnemen aan werkstakingen tegen kapitaalbezitters. Voorspeld wordt dus ook dat met de komst van de verzorgingsstaat de sociale spanningen afnemen. Propositie 1 impliceert verder nog dat door de sociale wetgeving de samenhang tussen bezit en inkomen lossier wordt.

Kortheidshalve kan men voor de zinsnede 'naarmate volgens de wetgeving van een samenleving meer mensen zonder inkomen uit arbeid een minimuminkomen van de staat dienen te krijgen' ook de uitdrukking 'naarmate de sociale wetgeving in een samenleving uitgebreider is' lezen. Een andere revisionistische hypothese over de uitbreiding van sociale wetgeving luidt:

2. naarmate de sociale wetgeving in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen uitgebreider is, zijn de inkomensverschillen in deze samenleving kleiner.

Deze hypothese is niet logisch waar. Ze is falsifieerbaar omdat het mogelijk is dat een wet die in een parlement is aangenomen, niet of slechts gedeeltelijk door de ministeries wordt uitgevoerd. Dat dit in de hedendaagse Westeuropese samenlevingen niet het geval zou zijn, is een andere zaak. Met behulp van hypothese 2 kan voor Nederland een afname van inkomensongelijkheid worden voorspeld. Na de tweede wereldoorlog is in Nederland immers een omvangrijk systeem van sociale wetgeving opgebouwd. Verder beschouw ik de volgende hypothese als revisionistisch:

3. naarmate een lid van een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen een hoger inkomen heeft, heeft hij meer prestige.

Met hypothesen 2 en 3 kan men afleiden:

4. naarmate de sociale wetgeving in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen uitgebreider is, zijn de prestigeverschillen in deze samenleving kleiner.

Na de tweede wereldoorlog zijn in verschillende Westeuropese landen socialistische partijen aan de regering gekomen. Dit kan men opvatten als natuurlijke experimenten ter beproefing van bovenstaande hypothesen. Hoe luiden hun uitkomsten? Gedegen onderzoek naar de mate van omstredeheid van de instelling van privé-bezit in verschillende landen is nauwelijks verricht. Volgens de dagelijkse ervaring van een aantal sociaaldemocratische politici daalde na invoering van sociale wetgeving de frequentie en omvang van stakingen. Dit werd als een bevestiging van hypothese 1 opgevat.

De uitkomsten van de sociaal-democratische experimenten zou naar de mening van deze politici ook hypothese 2 bevestigen. In de sociologische literatuur is deze mening echter bestreden. Zo is gewezen¹⁸ op een studie van Kolko uit 1962¹⁹ volgens welke de inkomensongelijkheid in de Verenigde Staten niet zou zijn verminderd. Deze onderzoeksuitslagen zijn echter ontleend aan inkomensstatistieken, meetinstrumenten waarvan de ondeugdelijkheid voor de hand ligt. Inkomensstatistieken worden gemaakt met behulp van documenten in belastingarchieven. Mensen die vroeger geen inkomen hadden vielen buiten de inkomensstatistieken omdat ze geen inkomensbelasting betaalden. Tegenwoordig verschaft de sociale wetgeving deze mensen inkomen waardoor ze wel in de archieven voorkomen en zo voor de inkomensstatistieken worden geteld. Aldus komt men tot een schijnname van personen met de laagste inkomens.²⁰ Maar zelfs als deze onderzoeksuitslagen met deugdelijke meetinstrumenten waren verkregen, vor-

men ze geen weerlegging van hypothese 2. In de V.S. bestaat immers geen socialistische partij en sociale wetgeving was er nauwelijks. Een studie van Titmuss uit 1962²¹ heeft betrekking op Groot-Brittannië en is dus van meer belang. In dit land was op een bepaald moment de labour-partij zo sterk in het parlement vertegenwoordigd dat sociale wetgeving werd aangenomen. Ook deze studie is als een weerlegging van revisionistische hypothesen opgevat.²² Mijns inziens is dit ten onrechte geschied. Titmuss heeft veeleer betwijfeld of de inkomensverschillen door toedoen van de labour-partij wel zo veel zijn afgenomen als door sommigen is verondersteld.

In gedegen studies hebben economen aangetoond dat de inkomensongelijkheid in westers-industriële samenlevingen is afgenomen.²³ De voor de beproeving van hypothese 2 belangrijke vraag is of deze afname op z'n minst gedeeltelijk een gevolg is van sociale wetgeving die met steun van socialistische partijen is aangenomen. Het antwoord op deze vraag is 'ja' als de bevindingen worden aanvaard van sociologen die westers-industriële samenlevingen vergelijken. Deze luiden namelijk dat de sterkte der vertegenwoordiging van socialistische partijen gedurende de periode 1945-1965 in de wetgevende organen van deze landen negatief correleert met de mate van inkomensongelijkheid. Deze ongelijkheid is op verschillende manieren gemeten en de correlatie blijft bestaan als met mogelijk storende factoren rekening wordt gehouden.²⁴ Hypothese 2 heeft dus tot nog toe de empirische beproeving doorstaan. Hypothese 3 is beproefd in Amerikaans onderzoek en heeft de toets doorstaan²⁵, hypothese 4 is tot nu toe nauwelijks empirisch beproefd.

Sociale wetgeving heeft volgens het historisch materialisme²⁶ niet alleen als gevolg dat privé-bezit minder afgewezen wordt: voor andere instituties van de samenleving geldt hetzelfde. De volgende hypothese verschaft dus meer informatie dan propositie 1:

5. naarmate de sociale wetgeving in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen uitgebreider is, doet onder de leden van de samenleving die geen produktiemiddelen bezitten minder het idee opgeld dat privé-bezit en de overige instituties van deze samenleving dienen te worden afgeschaft en voeren deze leden minder handelingen uit die afschaffing van deze instituties beogen.

Men kan hypothese 5 zó lezen dat de belangentegenstellingen tussen de leden van een verzorgingsstaat minder groot zijn dan tussen die van een nachtwakerstaat. Ook wordt ze zo opgevat dat de consensus over de instituties van een samenleving onder de leden van een verzorgingsstaat groter is dan onder die van een nachtwakerstaat. Net als in propositie 1 wordt in propositie 5 verondersteld dat een minder negatieve houding gepaard gaat

met minder bijpassend negatief gedrag. Verder gaat volgens uitspraak 5 natuurlijk ook een meer positieve houding samen met meer bijpassend positief gedrag.

Uit hypothese 5 zijn binnen de revisionistische traditie afleidingen gemaakt. Dit geschiedde door specificatie van de uitdrukking 'overige instituties'. Tot de instituties van de Nederlandse samenleving tijdens de periode waarin de sociale wetgeving tot stand kwam behoren het parlementarisme en het algemeen kiesrecht. Men kan dus afleiden:

*6. naarmate de sociale wetgeving in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen uitgebreider is, doet onder de leden van deze samenleving die geen produktiemiddelen bezitten meer het idee opgeld dat het parlementarisme en het algemeen kiesrecht dienen te worden gehandhaafd en voeren deze leden meer handelingen uit die van instemming met deze instituties getuigen.*²⁷

Ook deze propositie verschaft zoveel informatie dat de sterkere instemming van mensen met het bestaan van de genoemde instituties niet alleen een kwestie van woorden, maar ook één van de daden is. Zo zullen mensen hun sterkere instemming met het algemeen kiesrecht laten blijken door er meer gebruik van te maken, zullen mensen meer behulpzaam zijn in campagnes ter ondersteuning van parlamentskandidaten, zullen ze debatten in het parlement met grotere belangstelling volgen, e.d. De uitspraak komt er verder op neer dat door de komst van de verzorgingsstaat de samenhang tussen bezit en politieke inbreng zwakker wordt. Overigens was door de invoering van het algemeen kiesrecht het verband tussen iemand's positie in het bezitsstelsel en die in de politieke orde reeds minder hecht geworden.

De Nederlandse socialistische ex-premier Den Uyl heeft in 1965 gesteld dat volgens hem in de hypothese 1 vervatte verwachting wèl en de in hypothese 6 vervatte verwachting niet is uitgekomen:

'De sociale spanningen zijn afgenomen, maar het terugwijken van het klassebewustzijn van de uitgestotenen heeft niet geleid tot participatie van proletarische groepen in boven de klasse uitgaande gemeenschapsverbanden'.²⁸

Met 'afname van sociale spanningen' en 'terugwijken van klassebewustzijn', doelt Den Uyl op wat hier een minder sterk afwijzen van privébezit is genoemd. Tot de 'boven de klasse uitgaande gemeenschapsverbanden' rekent Den Uyl ook de organen van democratische besluitvorming. Participatie in deze organen behoort tot de manieren waarop mensen hun instemming laten blijken met het parlementarisme en het algemeen kiesrecht, twee instituties die de Nederlandse samenleving kenmerken. Zo merkt Den Uyl over de laagstbetaalden in de verzorgingsstaat op:

'Er is wel politieke belangstelling, maar geen politiek-maatschappelijke activiteit.'²⁹

Op welke onderzoeksbevindingen steunt deze weerlegging? Het politieke 'onbehagen' van de Nederlandse bevolking in de jaren zestig is misschien het duidelijkst gebleken uit de zgn. REVU-enquête waarvan de resultaten rond kerstmis 1966 werden gepubliceerd.³⁰ Met een één-moment-opname kan men echter niet aantonen dat iets niet is toegenomen of niet zo veel is toegenomen als men had verwacht. Van Dam publiceerde in 1967 een trendanalyse van verkiezingsuitslagen vanuit het gezichtspunt van 'vervreemding'.³¹ De resultaten wezen op een weerlegging van hypothese 6.

Rond 1965 achtten bepaalde invloedrijke Nederlandse sociaaldemocraten de empirische moeilijkheden voor hypothese 6 betrekkelijk groot. Als de afkeer van de politiek onder de Nederlandse bevolking algemeen zou zijn – wat men gezien hypothese 6 beslist niet zou verwachten –, dan zou er ook een geringe belangstelling van de Nederlandse jeugd voor de PvdA moeten zijn. Deze laatste voorspelling bleek uit te komen. Zo heeft de PvdA-politicus Vondeling bijvoorbeeld heel nadrukkelijk de aandacht gevestigd op resultaten die deze voorspelling ondersteunen.³² Deze bevindingen uit onderzoek naar kiezersgedrag van de Wiardi Beckman Stichting gingen in het gedrag van bepaalde 'nieuw-linkers' in de PvdA een belangrijke rol spelen.³³ Verkiezingsonderzoek van Van Dam uit 1967 had ook als uitkomst dat jongeren minder PvdA stemmen dan ouderen.³⁴ Overigens is het in dit verband opmerkelijk dat de socioloog Goldthorpe niet zo lang geleden voor de verzorgingsstaat Groot-Brittannië met empirische argumenten de stelling onderbouwde dat de bestaande *grote* inkomensongelijkheid gepaard gaat met een verrassend *hoge* mate van consensus over het bestaande politieke stelsel.³⁵

Tot de boven de klasse uitgaande gemeenschapsverbanden waarover Den Uyl in bovenstaand citaat spreekt, behoren niet alleen de reeds gencemde organen van democratische besluitvorming maar ook culturele instellingen en scholen. Aldus kan men met behulp van hypothese 5 voor degenen die geen produktiemiddelen bezitten een meer frequent concert- en museumbezoek voorspellen en een toenemende deelname van hun kinderen aan middelbaar en hoger onderwijs. Volgens andere revisionistische gedachten komen deze veranderingen in gedragsfrequenties niet alleen tot stand als nevengevolg van sociale wetgeving. Bezoek van culturele instellingen wordt ook verhoogd door staatssubsidies en toegansprijsen. Deelname aan middelbaar en hoger onderwijs wordt tevens bevorderd met door de staat verstrekte studiebeurzen en financiële voorschotten. Men kan dus de volgende hypothesen formuleren:

7. hoe hoger de subsidies voor culturele instellingen zijn die de staat in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen verstrekt, des te kleiner zullen de culturele verschillen tussen de leden van deze samenleving zijn,

en:

8. naarmate de staat in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen een aanzienlijker deel van de financiële belemmeringen voor schoolbezoek wegneemt, zullen de leden van deze samenleving in gelijker mate de onderwijsinstellingen van deze samenleving bezoeken.

De laatste hypothese komt er op neer dat in een verzorgingsstaat de samenhang tussen bezit en vermogen van vader en onderwijs van kind minder hecht zou zijn.

De dagelijkse ervaring leerde dat hypothese 8 over financiële belemmeringen slechts een klein deel van de bestaande ongelijkheden in bezoek aan onderwijsinstellingen verklaarde. Sociologen als de Nederlander Van Heek gingen op zoek naar andere factoren die schoolbezoek beïnvloeden.³⁶ De uitkomst van empirisch onderzoek naar hypothese 7 was overeenkomstig.³⁷ Ook hier had de steun van de staat slechts geringe gevolgen.

Onder Britse sociaal-democraten vond al vroeg een gedachte ingang over de gevolgen van deelname aan middelbaar en hoger onderwijs door kinderen van leden van de bezitsloze klasse. Als dit onderwijs plaats zou hebben in gebouwen waarin ook kinderen van leden van de bezittende klasse onderwijs volgen – met andere woorden: als er een ‘comprehensive schooling system’ bestaat – dan zou de mate waarin de leden van deze samenleving met elkaar omgaan toenemen. Toename van omgang wordt wel vermindering van sociale afstand genoemd. Overheidssubsidies voor culturele instellingen zouden eenzelfde gevolg kunnen hebben, evenals meer gelijke participatie in organen van democratische besluitvorming. Voor het gemak zal er hier van worden afgezien dat kinderen van leden der bezitsloze en kinderen van leden der bezittende klasse in verschillende schoolgebouwen onderwijs kunnen volgen. Voor Nederland is deze verwaarlozing niet al te bezwaarlijk omdat in dit land kinderen van verschillende herkomst niet zo sterk als in Groot-Brittannië apart onderwijs hebben genoten. Men kan de gedachte over geringere sociale afstand als volgt verwoorden:

9. Naarmate in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen de sociale wetgeving uitgebreider is, culturele instellingen hogere subsidies van de overheid ontvangen en de staat een groter deel van de financiële belemmeringen voor schoolbezoek wegneemt, is de sociale afstand tussen de leden van deze samenleving kleiner.

Empirisch onderzoek ter beproefing van deze hypothese is er in Neder-

land nauwelijks verricht. Wel is onlangs cijfermatig aangetoond dat sociaal gemengd huwen in Nederland tussen 1954 en 1972 is toegenomen.³⁸ Meer huwelijken tussen verschillende sociale klassen pleegt men op te vatten als een geval van vermindering van sociale afstand. Hypothesen ter verklaring van deze vermindering zijn echter nauwelijks getoetst. De Engelse ervaringen met 'comprehensive schooling' zijn overigens weinig bemoedigend voor hypothese 9.³⁹

In een bepaalde revisionistische gedachtengang heeft vermindering van onderwijsverschillen naast afname van sociale afstand meer gevolgen. Eén daarvan is afname van inkomensverschillen. Om dit gevolg te onderkennen dient de volgende revisionistische hypothese te worden geëxpliciteerd:

10. naarmate een lid van een samenleving met privé-bezit van de produktie-middelen meer onderwijs heeft gevolgd, is zijn inkomen hoger.

Volgens hypothese 8 worden door de gelden die de overheid van een land aan onderwijs uitgeeft, de onderwijsverschillen tussen de bewoners van dit land kleiner. Als ook hypothese 10 staande wordt gehouden, kan dus een afname van inkomensverschillen worden voorspeld. In hypothesevorm:

11. naarmate de staat in een samenleving met privé-bezit van de produktie-middelen een groter deel van de financiële belemmeringen voor schoolbezoek wegneemt, zullen de inkomensverschillen in deze samenleving kleiner zijn.

In het werk van de Franse socioloog Boudon uit het begin van de jaren zeventig⁴⁰ wordt het ongeloof in hypothese 1 bijzonder duidelijk tot uitdrukking gebracht. Men kan echter moeilijk volhouden dat hij een voorbeeldige empirische falsificatie presenteert. Veeleer wordt met behulp van een gedachtenexperiment aangetoond dat meer onderwijs en vermindering van onderwijsongelijkheid enerzijds en gelijkblijvende inkomensongelijkheid anderzijds samen kunnen gaan. Naar empirische beproevingen van hypothese 10 zal hier niet worden verwezen. Het aantal toetsingen is erg groot, falsificaties zijn er nauwelijks.

Volgens sommige revisionistische opvattingen is meer stijging en daling op de maatschappelijke ladder een ander gevolg van vermindering van onderwijsverschillen. Ter voorspelling van dit gevolg wordt uitgegaan van de volgende hypothese:

12. naarmate een lid van een samenleving met privé-bezit van de produktie-middelen meer onderwijs heeft gevolgd, bereikt hij een hogere positie op de maatschappelijke ladder.

Welnu, in een verzorgingsstaat is de samenhang tussen beroep van vader en onderwijs van kind minder sterk dan in een nachtwakerstaat. De verschillen in hoeveelheid onderwijs van vader en kind zullen in een verzor-

gingsstaat dan ook groter zijn dan in een nachtwakerstaat. Als dat het geval is, zal de plaats van een kind op de maatschappelijke ladder ook meer afwijken van die van zijn vader. Er zal met andere woorden meer stijging en daling op de maatschappelijke ladder plaats vinden. Een verzorgingsstaat is dus een minder gesloten, meer open samenleving dan een nachtwakerstaat. In hypothesevorm:

13. naarmate de staat in een samenleving met privébezit van de produktiemiddelen een groter deel van de financiële belemmeringen voor schoolzoek wegneemt, zal de sociale mobiliteit in deze samenleving groter zijn.

Hypothese 12 is beproefd in een Amerikaans onderzoek en heeft de beproeving doorstaan.⁴¹ Empirisch onderzoek in Nederland uit 1954 wees op een behoorlijke mobiliteit.⁴² Deze bevinding kan niet worden verklaard met hypothese 13. In 1954 maakte de socialistische partij in Nederland nog maar kort deel uit van de regering en de overheidsmaatregelen waar het in de genoemde uitspraak om gaat werken niet snel. Uit Nederlands onderzoek voor 1950 bleek dat niet alleen de groep van directeurs en commissarissen van besloten naamloze vennootschappen, maar ook die van daarmee vergelijkbare open vennootschappen bijna geheel zelfrecruterend is.⁴³ De openheid van de Nederlandse samenleving was dus niet zo groot als de bevinding voor 1954 misschien deed vermoeden.

Binnen het revisionisme is wel beweerd dat socialistische partijen niet alleen door sociale wetgeving en gelden voor onderwijs een afname van inkomensongelijkheid veroorzaken. Ze doen dat ook door progressieve inkomstenbelasting. Met behulp van progressieve vermogensbelasting en hoge successierechten zouden ze tevens de ongelijkheid van de vermogensverdeling verminderen. In hypothesevorm luiden deze veronderstellingen:

14. hoe progressiever de inkomstenbelasting is die de staat in een samenleving met privé-bezit van produktiemiddelen heft, hoe kleiner zijn de inkomensverschillen in deze samenleving,

en

15. hoe progressiever de vermogensbelasting is die de staat in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen heft en hoe hoger de successierechten zijn die deze staat oplegt, des te kleiner zijn de vermogensverschillen in deze samenleving.

Empirische beproevingen hebben enkele feiten van hypothesen 14 en 15 aan het licht gebracht. Belastingen blijken niet zulke grote gevolgen te hebben als men misschien wel op het eerste gezicht zou verwachten. Timuss heeft het bestaan van afwenteling e.d. aangetoond.⁴⁴ Maar de veronderstelling dat de Britse vermogensverdeling minder ongelijk is geworden heeft men wel empirisch gestaafd.⁴⁵

Bovenstaande hypothesen kan men met elkaar in samenhang proberen te brengen. Invoering van sociale wetgeving, overheidssubsidies voor culturele instellingen en wegname van financiële belemmeringen voor schoolbezoek door de staat zijn drie wijzen waarop een staat meer met een verzorgings- en minder met een nachtwakerstaat overeenkomt. De verzorgingsstaat ontstond in de regel door het aan de regering komen van socialistische partijen die ook verantwoordelijk zouden zijn voor progressieve inkomsten- en vermogensbelasting en hoge successierechten. Aldus komt men tot de volgende hypothesen:

16. naarmate de staat van een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen minder het karakter van een nachtwakerstaat en meer dat van een verzorgingsstaat aanneemt, zijn de verschillen in vermogen, onderwijs en inkomen tussen de leden van deze samenleving kleiner en participeren deze leden meer gelijkelijk in de organen van democratische besluitvorming van deze samenleving,

en:

17. naarmate de staat van een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen minder het karakter van een nachtwakerstaat en meer dat van een verzorgingsstaat aanneemt, is de sociale afstand tussen de leden van deze samenleving kleiner, zijn de prestige- en culturele verschillen tussen hen geringer, is de consensus over de instituties van deze samenleving groter en is deze samenleving meer open.

Hypothesen 16 en 17 kan men ook meer met elkaar in verband brengen.⁴⁶ Wanneer men dit doet kan men korthedshalve de uitdrukking 'meer gelijkelijk participeren in de organen van democratische besluitvorming' uit propositie 16 vervangen door 'afname van machtsverschillen'. In propositie 17 wordt gesproken over 'grotere consensus over instituties'. Eerder is er op gewezen dat men hiervoor ook 'minder uiteenlopende belangen' kan lezen. Aldus verkrijgt men de volgende uitspraak:

18. samenlevingen met privé-bezit van de produktiemiddelen waarin de vermogens-, kennis-, inkomens- en machtsverschillen tussen de leden kleiner zijn, zijn ook samenlevingen die meer open zijn, waarin de sociale afstand tussen de leden minder groot is, de prestige- en culturele verschillen geringer zijn en de belangen tussen leden minder uiteen lopen.

Er is in de sociologische literatuur één studie die een beproeving van hypothese 18 benadert. Deze studie is een verslag van het Britse onderzoek uit de jaren zestig naar 'the affluent worker' van Goldthorpe.⁴⁷ De gedane bevindingen waren niet bemoedigend voor het revisionistisch historisch materialisme. Op de onderzoeksopzet is later kritiek gekomen.⁴⁸ Nieuw onderzoek waarin men deze kritiek heeft verwerkt, is niet verricht.

Binnen de Nederlandse sociaal-democratie zijn de empirische moeilijkheden voor het hierboven geëxpliciteerde stelsel revisionistische hypothesen niet zonder gevolgen gebleven. Men kan ze kort verwoorden als 'hoe is het mogelijk dat in een verzorgingsstaat ongelijkheden in kennis, inkomen, vermogen en macht zo groot blijven?' Deze tegenspraak kon steeds moeilijker worden genegeerd. Dit is naar mijn mening één der oorzaken geweest van de opkomst van 'nieuw links' binnen de PvdA. Deze opkomst was één uiting van het streven naar theoretische vernieuwing binnen deze partij dat door de aan het licht gekomen tegenspraak was versterkt. Na verloop van tijd werden ideeën van nieuw links in het partijprogramma van de PvdA opgenomen. Ook drongen sympathisanten van nieuw links door in de hoogste partijorganen. In 1973 leidde dit tot de slogan van het regeringsprogramma van het kabinet Den Uyl: spreiding van kennis, macht en inkomens.

3. De hypothesen van de WRR: nauwelijks vooruitgang

Welke hypothesen formuleert de WRR in zijn poging tot uitwerking van de slogan van het kabinet Den Uyl? Het aantal hypothesen in het rapport *Over sociale ongelijkheid* is legio. Alleen de uitspraken die mij het belangrijkste lijken, zal ik hier expliciteren.

De eerste van de vier hier als meest belangrijk beschouwde hypothesen is door de WRR nauwelijks expliciet⁴⁹ geformuleerd. Ze luidt:

I. naarmate de vermogens-, kennis-, inkomens- of machtsverschillen tussen de leden van een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen kleiner zijn, is de sociale afstand tussen de leden van deze samenleving minder groot, zijn de prestige- en culturele verschillen geringer en lopen de belangen van de leden van deze samenleving minder uiteen.

Hypothese I vertoont zoveel overeenkomst met hypothese 18 dat ze bijna dezelfde informatie verschaffen. Eén verschil is dat hypothese I in tegenstelling tot hypothese 18 geen informatie bevat over de openheid van een samenleving. Een ander verschil is dat in hypothese I wordt gezegd dat zowel vermogens-, kennis-, inkomens- als machtsverschillen steeds vier bepaalde gevolgen hebben, terwijl in hypothese 18 en de hypothesen waaruit ze is afgeleid niet wordt gesteld dat ieder van de vier verschillen alle vier de genoemde verschijnselen als gevolg heeft: sommige verschillen hebben andere gevolgen dan andere verschillen. Maar verder komen de hypothesen I en 18 met elkaar overeen. Polemisch geformuleerd: in een poging tot uitwerking van de slogan van het kabinet Den Uyl uit 1973, herhaalt de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1977 een revisionistische

hypothese die rond 1965 met zo veel moeilijkheden te maken had gekregen dat het streven naar theoretische vernieuwing binnen sociaal-democratische partijen werd versterkt. Dit streven was in Nederland nota bene uitgelopen op de slogan van het kabinet Den Uyl.

Het als laatste genoemde verschil tussen hypothese I en hypothese 18 is niet erg belangrijk. Het als eerste genoemde is meer opvallend. Waarom wordt zo weinig aandacht geschonken aan sociale mobiliteit? In het WRR-rapport staan er slechts zijdelingse opmerkingen over.⁵⁰ Maar de betrekkelijke verwaarlozing van dit verschijnsel⁵¹ kan niet worden herleid tot de invloed van 'nieuw links'. De studie over zelfrecruterende van enkele van de hoogste sporten op de maatschappelijke ladder in Nederland die hierboven is vermeld, wordt in één van de publikaties van 'nieuw links' aangehaald.⁵² Daarnaast is het opvallend dat hypothese I van de WRR niet betrekking heeft op de gevolgen van overheidsbeleid. In hypothese 18 wordt daar ook geen gewag van gemaakt. Maar ze kan worden afgeleid uit hypothesen 16 en 17 die er wel over gaan. Uitspraken die op hypothesen 16 en 17 lijken bevat het WRR-rapport niet. Of, sterk polemisch geformuleerd⁵³: waarom heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid niet het overheidsbeleid wetenschappelijk onderzocht?

Naast hypothese I bevat het rapport over sociale ongelijkheid nog de volgende bijzonder uitdrukkelijk geformuleerde hypothese⁵⁴:

II. naarmate in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen de categorieën leden met meer kennis, vermogen, inkomen en macht elkaar sterker overlappen, zijn de prestige-, belangen- en culturele verschillen tussen de leden van deze samenleving, zelfs als ze gering zijn, starrer, en is de sociale afstand tussen de leden van deze samenleving, ook als ze klein is, moeilijker te overbruggen.

De derde belangrijkste hypothese uit het rapport over sociale ongelijkheid – misschien wel de meest belangrijke van de vier in de ogen van de schrijvers van het rapport – hangt nauw samen met bovenstaande hypothese. Wat in hypothese II oorzaak is, wordt in deze hypothese als gevolg opgevat. Ik ben echter niet in staat een korte en bondige omschrijving te geven van de bijbehorende oorzaak. De gedachte van de WRR dat de arbeidsplaats een centrale rol speelt bij verdelingsprocessen⁵⁵, komt er op neer dat het onderwijs van een persoon de kenmerken van zijn arbeidsplaats bepaalt, en dat deze kenmerken zijn inkomen, vermogen en macht bepalen. Een omschrijving van deze kenmerken van de arbeidsplaats die zodanig is, dat ik één falsifieerbare hypothese kan opstellen, heb ik echter niet gevonden. De derde belangrijkste hypothese wordt daarom geformuleerd als:

*III. niet alleen als de staat van een samenleving met privébezit van de produktiemiddelen een nachtwakerstaat is, maar ook als de staat van een dergelijke samenleving een verzorgingsstaat is, overlappen de categorieën leden met meer kennis, vermogen, inkomen en macht elkaar bijzonder sterk.*⁵⁶

Hoewel hypothese II niet onfalsifieerbaar is, kan men het nut van haar formulering bestrijden: ze houdt geen oplossing in voor de moeilijkheden die door de toetsing van hypothese I (en hypothese 18) aan het licht zijn gekomen en die verwoord zijn als 'hoe is het mogelijk dat in een verzorgingsstaat ongelijkheden in kennis, inkomen, vermogen en macht zo groot zijn?' Ze geeft natuurlijk wel een 'handvat' aan een regering die belangen- tegenstellingen, culturele verschillen, enz. wil verminderen, maar de slogan van het kabinet Den Uyl luidde 'spreiding van kennis, macht en inkomen' en niet 'vermindering van culturele verschillen, bevordering van sociaal gemengd huwen, enz.' Ook hypothese III is niet relevant voor een beleid dat gericht is op de in de slogan van het kabinet Den Uyl vervatte doelstelling. Let wel: er wordt hier niet ontkend dat de vermindering van bijvoorbeeld culturele verschillen *een* doel van het kabinet Den Uyl was.

Een karakterisering van de met de formulering van hypothesen I, II en III ontstane situatie luidt als volgt. Binnen het revisionisme stelde men het probleem 'onder welke omstandigheden zijn de inkomens-, kennis- en machtsverschillen kleiner dan nu?' Hypothese 16 is een voorstel ter oplossing van dit probleem. Bij empirische beproevingen bleek dit voorstel feilen te vertonen. Het op deze wijze opgeworpen probleem kan men omschrijven als 'hoe is het mogelijk dat in een verzorgingsstaat ongelijkheden in kennis, inkomen en macht zo groot blijven?' Dit laatste probleem is niet alleen wetenschappelijk uitermate belangwekkend, maar heeft ook een groot politiek gewicht. In het rapport van de WRR ligt beduidend meer nadruk op hypothesen II en III dan op hypothese I. Het oude probleem laat men dus min of meer vallen. Daarvoor in de plaats stelt men het probleem 'onder welke omstandigheden zijn de mensen met een hoog inkomen niet de mensen met veel onderwijs, onder welke omstandigheden zijn de mensen met veel macht niet degenen met een hoog inkomen e.d.?' Op het eerste gezicht ben ik geneigd deze probleemovergang als ad hoc te beschouwen en daarmee negatief te waarderen.

Een mening waartoe men aanvankelijk neigt, kan in tweede instantie niet altijd worden volgehouden. Omvat het probleem van de WRR soms op één of andere manier het oude probleem, zodat de Raad het in feite toch nog stelt? Ik heb iets dergelijks niet kunnen ontdekken. Is het oude probleem soms verkeerd gesteld, terwijl het nieuwe probleem dat niet is? Zo is het

probleem 'hoe kunnen de inkomensverschillen kleiner worden gemaakt dan ze nu zijn?' verkeerd gesteld als ze niet kleiner dan de huidige kunnen worden. Maar beweringen met deze strekking kan men in het WRR-rapport niet aantreffen. In de sociaal-wetenschappelijke literatuur zijn ze ook geen gemeengoed. Ook in tweede instantie kan men dus ietwat polemisch stellen dat de WRR een wetenschappelijke en politiek bijzonder belangwekkend probleem niet meer stelt en voor een wetenschappelijk en politiek minder belangwekkend probleem kiest. Ik beweer overigens niet dat de problemen die door hypothesen II en III van de WRR worden opgelost verkeerd gesteld zijn of geen aandacht verdienen.

Nog enkele opmerkingen over hypothesen II en III van de WRR. Het is opvallend dat in het rapport van de WRR verwijzingen ontbreken naar de sociologische literatuur waarin het verschijnsel wordt gesignaleerd waarvan in hypothese II en III gewag wordt gemaakt. De bestudering van dit verschijnsel was één van de mode-onderwerpen der jaren zestig.⁵⁷ Zowel mensen met tegelijkertijd veel kennis, een hoog inkomen, een groot vermogen en veel macht, als zij die behalve weinig kennis en een laag inkomen een gering vermogen en weinig macht hebben, zijn in deze literatuur opgevat als mensen met een consistente status. Mensen met bijvoorbeeld veel kennis, weinig inkomen, een gering vermogen en veel macht worden daarentegen beschouwd als statusinconsistent. Over statusinconsistentie bestaat een zeer omvangrijke literatuur.⁵⁸ Hier is vermeldenswaard dat de gissing volgens welke statusinconsistente personen er toe neigen zich niet met de politiek te bemoeien, een behoorlijk zware empirische beproeving heeft doorstaan.⁵⁹

Gezien hetgeen hier steeds is benadrukt, onderschat de WRR met hypothese III het aantal statusinconsistente personen. Gegeven de betrekkelijk omvangrijke sociale mobiliteit die Van Tulder vond en die door onderwijs veroorzaakt zou zijn, dient staande te worden gehouden dat de samenhang tussen beroep van vader en onderwijs van kind in een nachtwakerstaat niet uitermate hecht is. De komst van de verzorgingsstaat heeft zeer beslist geleid tot een ontkoppeling van vermogen en inkomen. Bejaarden zonder vermogen genoten in een nachtwakerstaat immers geen inkomen, in een verzorgingsstaat echter wel. De invoering van algemeen kiesrecht kwam al neer op een ontkoppeling van bezit en macht. Wanneer deze verschijnselen in het oog worden gehouden, kan alleen worden volgehouden dat hypothese III een bepaalde benadering van de werkelijkheid oplevert. Verder is hypothese II moeilijk verenigbaar met een gangbare opvatting. Men is immers geneigd afstandsverschillen als klein te beschouwen als ze gemakkelijk te overbruggen zijn.

Het bovenstaande overziende, ben ik van mening dat de drie genoemde hypothesen over sociale ongelijkheid in het gelijknamige rapport van de WRR niet kunnen worden beschouwd als een progressieve verwerking van de empirische moeilijkheden waarmee de revisionistische traditie binnen het historisch materialisme rond 1965 te maken kreeg.

In het rapport van de WRR wordt nog in een vierde belangrijke hypothese de aard van een samenleving omschreven waarin de categorieën leden met meer kennis, vermogen, inkomen en macht elkaar minder sterk overlappen.⁶⁰ Voor de explicatie van deze hypothese is het gediensig er van uit te gaan dat een nachtwakerstaat leden van een samenleving *rechten* geeft en dat deze rechten *gelijk* zijn. In een verzorgingsstaat wordt het gebruik van deze rechten financieel mogelijk gemaakt. Ongelijk gebruik van deze rechten is echter in een verzorgingsstaat nog steeds niet uitgesloten. In samenlevingen van het type dat de WRR ontwerpt hebben alle mensen de *plicht* op dezelfde leeftijd de school te verlaten.⁶¹ In deze samenlevingen bestaat er verder een recht op wederkerend onderwijs. Dit recht is echter voor hen die er in het verleden langer gebruik van hebben gemaakt, voor de toekomst *minder sterk* dan dat van mensen die het minder benut hebben.⁶² In hypothesevorm:

IV. naarmate in een samenleving met privé-bezit van de produktiemiddelen meer mensen de plicht hebben op dezelfde leeftijd de school te verlaten en het recht van een persoon op wederkerend onderwijs zwakker wordt naarmate hij er meer gebruik van heeft gemaakt, overlappen de categorieën leden met veel kennis, vermogen, inkomen en macht elkaar minder sterk.

Het is opvallend dat in het rapport van de WRR verwijzingen ontbreken naar landen met de in hypothese IV omschreven plichten en rechten. Het is misschien niet al te verbazingwekkend dat er geen verwijzingen zijn naar wetenschappelijk onderzoek over de gevolgen van de onderwijspolitiek in het China van Mao. Dit onderzoek is immers nauwelijks verricht. Het valt echter niet in te zien waarom men dan geen gebruik zou maken van berichten van journalisten.⁶³ De onderwijspolitiek van Rusland onder Chroesjtsjov is echter ook van dien aard dat propositie IV er betrekking op heeft en over de gevolgen van deze politiek is uitgebreid in de wetenschappelijke literatuur gerapporteerd.⁶⁴ De resultaten van dit onderzoek zijn naar mijn mening de aandacht van de WRR waard.

4. Vooruitgang met de hypothesen van 'nieuw links'?

Zijn er door 'nieuw links' binnen de PvdA wel hypothesen ontwikkeld

waarmee de rond 1965 aan het licht gekomen empirische moeilijkheden voor de revisionistische hypothesen van 'oud links' progressief zijn verwerkt? Allereerst dient hiertoe de slogan 'spreiding van kennis, macht en inkomen' gezien te worden. In deze slogan worden geen manieren genoemd waarop kennis, macht en inkomen kunnen worden gespreid. Dit bezwaar zou minder zwaarwegend zijn als men vanuit de dagelijkse ervaring weet hoe men kennis, inkomen en macht kan spreiden. Een aantal hypothesen over manieren waarop dit zou kunnen is echter rond 1965 gefalsifieerd. Progressieve belastingen leiden tot afwenteling, beurzen hebben beperkte gevolgen, subsidies aan culturele instellingen komen voornamelijk de rijken ten goede, e.d. Men kan dus moeilijk ontkennen dat het appèl dat vervat is in de slogan 'spreiding van kennis, macht en inkomen' *op deze manier beschouwd* aan kracht heeft ingeboet.

Wanneer men in publikaties van 'nieuw links'⁶⁵ zoekt naar nieuwe hypothesen over manieren waarop kennis, macht en inkomen kunnen worden gespreid, is de oogst erg mager. Hetzelfde is het geval als men de beleidsvoorstellen van het kabinet Den Uyl beziet. Van de befaamde vier hervormingsvoorstellen zijn die over de grondpolitiek en de investeringsrekening hier minder relevant. Meer van belang is de vermogensaanwasdeling (VAD) en de wet op de ondernemingsraden (WOR). Het was niet eenvoudig de VAD enigszins waterdicht te maken. De WOR zou een spreiding van de macht in particuliere bedrijven als gevolg moeten hebben. De vraag is echter niet alleen in welke mate deze wet dit gevolg zal hebben. Ook is met deze wet de vraag niet beantwoord hoe een meer gelijke deelname van de bevolking aan de organen van democratische besluitvorming bevorderd wordt. Deze vraag kan men niet alleen stellen naar aanleiding van de empirische mogelijkheden waarmee de aanvankelijke revisionistische hypothesen rond 1965 te maken kregen. Ze kan dat ook gezien de slogan 'spreiding van kennis, macht en inkomen'. Misschien gaat de hypothese op dat de PvdA minder ver is verwijderd van sommige delen van de Nederlandse bevolking als ze de buitenparlementaire acties ondersteunt die uit deze geleidingen voortkomen. De PvdA zou hiermee actiep partij in plaats van massa- en beginselpartij worden.⁶⁶ Maar daarmee is niet per se de grotere politieke betrokkenheid van leden der bezitsloze klasse bewerkstelligd. Over deze laag van de bevolking handelden echter de aanvankelijke hypothesen. Overigens blijft men binnen de PvdA hogere successierechten en progressievere belastingen voorstaan.

Naar mijn mening zijn ook door 'nieuw links' en wat daaruit voortkwam, de empirische moeilijkheden voor de hier geëxpliciteerde revisionistische hypothesen die aanvankelijk na de tweede wereldoorlog opgang

maakten, nog nauwelijks progressief verwerkt. Aldus wekt het niet alleen geen verbazing dat het rapport over sociale ongelijkheid van de WRR deze leemte niet heeft gevuld. Het kan de Raad ook niet sterk worden aangerekend omdat de theoretische traditie in de sociologie die zich tot nu toe het meest met het verdelingsprobleem heeft bezig gehouden stagneert.⁶⁷

5. Afsluiting: een alternatief uit een ander onderdeel van de theoretische sociologie?

Hoe zou een progressieve verwerking van de empirische moeilijkheden voor de aanvankelijke revisionistische hypothesen er uit kunnen zien? Ik ben niet van plan hier 'theoreticus van de Partij van de Arbeid' te worden en een nieuw programma voor deze partij te ontwerpen. Wel wijs ik er op dat als de WRR zijn naam meer eer had aangedaan, hij het beginsel van theoretisch pluralisme van de wetenschappelijke methode meer had kunnen naleven. De theoretische sociologie kent meer onderdelen dan het revisionistische historisch materialisme. De oplossingen voor ongelijkheidsproblemen die men aan deze onderdelen kan ontleen, zal ik hier echter niet expliciteren. Er wordt slechts benadrukt dat er een traditie bestaat die wel als 'utilitaristisch individualisme' wordt aangeduid⁶⁸ en de laatste jaren steeds meer in de belangstelling is gekomen. Deze traditie aanvaardt slechts gedeeltelijk de binnen het revisionisme gemaakte veronderstelling dat een meer negatieve of een meer positieve houding van mensen wordt vergezeld door meer bijpassend negatief respectievelijk positief gedrag. Deze gedachte wordt aanvaard voor zover het gaat om goederen die men binnen het utilitaristisch individualisme 'private goederen' pleegt te noemen. In Olsons studie uit 1965⁶⁹ is ze ten sterkste verworpen voor goederen die men als 'collectieve goederen' aanduidt. Mensen die een collectief goed wensen, dragen uiterst zelden bij tot de produktie van dit goed. Het is niet uitgesloten dat de houdingen waarover de hierboven geëxpliciteerde revisionistische hypothesen handelen, houdingen ten opzichte van collectieve goederen zijn.

Vanuit het utilitaristisch individualisme bezien, krijgt niet alleen het onderscheid tussen private en collectieve goederen te weinig aandacht binnen het revisionisme. Ik ben van mening dat hetzelfde geldt voor de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen. Hierboven is slechts beperkte aandacht geschonken aan de revisionistische literatuur over de samenhang tussen onderwijs enerzijds en inkomen en sociale stijging of daling anderzijds. Men kan moeilijk ontkennen dat één persoon meer kans op een hoger

inkomen en op sociale stijging heeft als hij, en niemand anders, meer onderwijs volgt. Maar heeft meer onderwijs ook dit gevolg als niet alleen hij maar iedereen meer onderwijs volgt? De Franse socioloog Boudon beweert reeds een aantal jaren⁷⁰ dat als meer mensen een hoger diploma behalen, dit als onbedoeld gevolg een devaluering van dit diploma heeft. Ook deze gedachte zal ik hier niet verder uitwerken.⁷¹

Ik hoop dat dit artikel er toe bijdraagt dat mensen met meer kennis van de gebeurtenissen binnen de Partij van de Arbeid dan ik, hun licht over de ontwikkeling van het revisionisme der sociaal-democratie laten schijnen. Ook zou ik graag willen dat sociologen met kennis van andere partijen de falsifieerbare hypothesen over sociale ongelijkheid uit andere politieke stromingen expliciteren.

Noten

1. J. M. den Uyl, 'De toekomst onder ogen zien', blz. 230-243 in J. M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht, opstellen over economie en politiek*, Amsterdam, 1978, blz. 230.
2. Een overzicht van het kritisch rationalisme geeft W. C. Ultee 'Kritisch rationalisme', blz. 272-286 in: (red.) L. Rademaker & H. Bergman, *Sociologische stromingen*, Utrecht, 1977.
3. K. R. Popper, *The open society and its enemies*, London, 1945.
4. K. R. Popper, *Conjectures and refutations*, London, 1963; J. W. N. Watkins, 'Epistemology and politics', *Proceedings of the Aristotelian Society*, 53(1957/58)79-102; J. W. N. Watkins, 'Negative utilitarianism', *The Aristotelian Society Supplement*, 37(1963)95-114; J. W. N. Watkins, 'Three views concerning human freedom', pp. 200-228 in: (ed.) R. S. Peters, *Nature and conduct*, London, 1975; Hans Albert, *Aufklärung und Steuerung*, Hamburg, 1976; Hans Albert, *Traktat über rationale Praxis*, Tübingen, 1978.
5. De klassieke behandeling van de falsificatiegedachte is vervat in Karl R. Popper, *The logic of scientific discovery* (1935), London, 1959.
6. Een analyse met behulp van kritisch-rationalistische maatstaven van de ontwikkeling van het historisch materialisme, zowel het klassieke, revisionistische als orthodoxe, is vervat in W. C. Ultee, *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie* proefschrift, Utrecht, 1977, blz. 259-328. Een aantal malen zal hier korthedshalve in plaats van over 'revisionistisch historisch materialisme' over 'revisionisme' worden gesproken.
7. Frank Parkin, *Class inequality and political order, social stratification in capitalist and communist societies*, London, 1971, is geen leerboek maar bevat de meest duidelijke formulering van revisionistische hypothesen over sociale ongelijkheid in falsifieerbare vorm die ik ken.

Het is te betreuren dat de groep rond van Heerikhuizen die zich met de geschiedenis van de Nederlandse marxistische sociologie bezig houdt, zo weinig het onderscheid tussen orthodox en revisionistisch historisch materialisme maakt en bijna uitsluitend de geschiedenis van het Nederlandse orthodoxe historisch materialisme schrijft. Zie Jette Westerbeek, 'Sociologie in de Socialistische gids', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 2 (1975) 2, 26-49; Marianne Grunell, 'Sociologie in De nieuwe tijd, marxreceptie in Nederland rond de eeuwwisseling'. *Amsterdams Sociologisch tijdschrift*, 2 (1976) 4, 46-67; Marianne Grunell

- nell, 'Sociologie in De nieuwe tijd (1896-1921), de marxreceptie in Nederland rond de eeuwwisseling deel II', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 3 (1976) 2, 151-170; Marianne Grunell & Jette Westerbeek van Eerten, 'Terug op Marx en verder, een schets van de relatie marxisme en sociologie in Nederland in de jaren dertig', blz. 236-246 in: (red.) F. Bovenkerk, H. J. M. Claessen, B. van Heerikhuizen, A. J. F. Köbben, N. Wilterdonk, *Toen en thans, de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*, Baarn, 1978.
- Een aanzet tot de geschiedschrijving van het Nederlands revisionistisch historisch materialisme is vervat in Hilda Verwey-Jonker, 'Vijf en twintig jaren socialistische theorie', blz. 330-348 in (red.) E. Boekman e.a., *Ir. J. W. Albarda, een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*, Amsterdam, 1938.
8. Robert S. Winstrich, 'Back to Bernstein? A neo-revisionist renaissance', *Encounter*, 50 (1978) 6, 75-80.
 9. Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, blz. 196 bevat een verwijzing naar ene Darmstein. Dit schijnt Bernstein te moeten zijn. Als dit een zetfout is, duidt ze op de vervreemding van de Nederlandse drukker van zijn politieke stroming.
 10. Volgens de lijst van 18 Westeuropese landen in Anonymous, 'The costs of social democracy', *The economist*, november 11 1978, 40-41 maakt momenteel in 10 van deze landen een sociaal-democratische partij deel uit van de regering.
 11. De Keynesiaanse traditie binnen het utilitaristisch individualisme kan ook op een behoorlijke, zij het geringere, invloed bogen. Deze invloed is er gedeeltelijk omdat de gedachte dat economische en sociale problemen door de overheid kunnen worden opgelost revisionistisch historisch-materialistisch is. Zie Iwan Sewandono, 'Theorie achter de verzorgingsstaat', blz. 47-69 in (red.) J. A. A. van Doorn & C. J. M. Schuyt, *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, 1978.
 12. Voor een omschrijving van explicatie als een manier van theorievorming, zie Karl-Dieter Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, Durchgreifend revidierte und wesentlich erweiterte Neuausgabe, Reinbek, 1976, S. 246-254. Explicatie wordt door Opp vergeleken met interpretatie. *Grof geformuleerd gaat het er bij interpretatie om iemands bedoelingen zo precies mogelijk in beweringen weer te geven, terwijl het er bij explicatie om gaat deze beweringen zelf zo precies mogelijk te maken.*
 13. Wanneer hier over empirische moeilijkheden wordt gesproken, wordt, in meer wetenschapstheoretische termen, bedoeld op tegenspraken tussen voorspellingen die met verklaarende hypothesen zijn gemaakt enerzijds en onderzoeksuitslagen die met behulp van waarnemingshypothesen zijn verkregen anderzijds. Zie Ultee, *Groei van kennis*, blz. 82-96
 14. Waarop wordt bedoeld als over 'vooruitgang' wordt gesproken, moge uit onderstaand beoogd blijken en uit Wout C. Ultee, *Erkenntnisfortschritt durch Vergleich von Hypothesensequenzen - Das Problem des Wählerverhaltens in der Tradition der empirischen Sozialforschung und im revisionistischen Zweig des historischen Materialismus*, S. 107-118 in: (Hrsg.) Karl Otto Hondrich & Joachim Matthes, *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*, Darmstadt, 1978.
- De uitdrukkingen 'met hypothese Y wordt vooruitgang geboekt op hypothese X' en 'hypothese Y is beter dan hypothese X' zeggen in dit artikel hetzelfde.
15. De bijdrage welke volgens het kritisch rationalisme antwoorden op theoretische vragen kunnen leveren aan de oplossing van praktische kwesties, wordt omschreven in Karl-Dieter Opp, 'Zur Anwendung sozialwissenschaftlicher Theorien für praktisches Handeln', *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 123 (1967) 393-418.
 16. Voor een omschrijving van de maatstaf 'informatiegehalte' die hier bij de explicatie van revisionistische hypothesen wordt aangelegd, zie Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, S. 254-277.

17. Maurice Bruce, *The coming of the welfare state*, London, 1961 en Daniel Bell, *The end of ideology, on the exhaustion of political ideas in the fifties*, New York, 1962. Bell, p. 402, ziet de komst van de verzorgingsstaat als slechts één van de oorzaken van het einde der liberalistische, socialistische en nationalistische ideologieën.
18. Bijv. Daniel W. Rossides, *The american class system, an introduction to social stratification*, Boston, 1976, p. 113, note 2.
19. Gabriel Kolko, *Wealth and power in America*, New York, 1962.
20. Jan Pen, *Income distribution*, London, 1971, pp 73-74.
21. Richard M. Titmuss, *Income distribution and social charge*, London, 1962.
22. Rossides, *The american class system*, p. 113, note 3.
23. Jan Tinbergen, *Income distribution, analysis and policies*, Amsterdam, 1975, en J. Tinbergen & J. Pen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Amsterdam, 1977.
24. Christopher Hewitt, 'The effect of political democracy and social democracy on equality in industrial societies: a cross-national comparison', *American sociological review*, 42 (1977) 450-464.
25. Otis Dudley Duncan, 'A socio-economic index for all occupations', pp. 109-138 in: (Ed. Albert J. Reiss Jr., *Occupations and social status*, New York, 1961, p. 124.
26. Vgl. propositie 5 met Andrzej Malewski, 'Der empirische Gehalt des historischen Materialismus', *Köhlner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 11 (1959) 281-305, S 285-288. De achtergrond voor propositie 5 kan verschillend zijn: het orthodoxe historisch materialisme neigt naar generalisatie van een negatieve stimulus, het revisionistisch historisch materialisme naar een hiërarchie van behoeften waarin levensonderhoud vooraf gaat aan deelname aan de politiek. Malewski heeft de eerste achtergrond op het oog, Seymour Martin Lipset, *Political man*, London, 1960, de tweede.
27. Deze propositie is niet in strijd met de, overigens betwiste, uitspraak dat algemeen kiesrecht door sociaal democratische partijen is ingevoerd. Hier wordt de stelling voorgesteld dat in een samenleving waarin produktiemiddelen privé-bezit zijn mensen zonder bezit, al er in deze samenleving census-kiesrecht is, er toe neigen censuskiesrecht af te wijzen en da deze mensen, als er in deze samenleving algemeen kiesrecht is er toe neigen algemeen kiesrecht af te wijzen. Verder wordt beweerd dat de eerste neiging sterker is dan de tweede. In de tekst wordt gesteld dat de tweede neiging in een verzorgingsstaat zwakker is dan in een nachtwakerstaat.
28. J. M. den Uyl, 'Armoede in de welvaartsstaat', (1965), blz. 128-135 in J. M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht, opstellen over economie en politiek*, Amsterdam, 1978, blz. 131.
29. Den Uyl, 'Armoede in de welvaartsstaat', blz. 131
30. Weekblad *Revu*, 17-12-66 tot en met 21-1-67.
31. M. P. A. van Dam & J. Beishuizen, *Kijk op de kiezer*, Amsterdam, 1967, blz. 35-47.
32. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef, een handvol ervaringen en ideeën*, Amsterdam 1968, blz. 9-33.
33. Bertus Boivin, Herman Hazelhoff, Bert Middel & Bob Molenaar, *Een verjongingskruis voor de Partij van de Arbeid, Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Deventer, 1978, blz. 27, waar gesproken wordt over 'Nagels zorg dat de PvdA de aansluiting gemist had bij wat er leefde onder de jongeren'.
34. Van Dam & Beishuizen, *Kijk op de kiezer*, blz. 88. De gegevens hebben betrekking op de tweede-kamerverkiezingen van 1967. Bij de statenverkiezingen van 1978 kon het in 1967 vastgestelde verschijnsel dat jongeren minder PvdA stemmen dan ouderen niet meer worden aangewezen. Vgl. Marcel van Dam, 'Hoeveel won van Agt?', *Haagse Post*, 8-4-78, 6 8, blz. 7.
35. John H. Goldthorpe, 'Social inequality and social integration in modern Britain', pp. 217

- 238 in (Ed.) Dorothy Wedderburn, *Poverty, inequality and class structure*, London, 1974.
36. F. van Heek e.a., *Het verborgen talent*, Meppel, 1968. Vgl. ook F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat, een halve eeuw sociale verandering 1920-1970*, Meppel, 1973. Reeds voor het verschijnen van *Het verborgen talent* kreeg Van Heek een voetnoot van 'nieuw links'. Zie Arend J. Voortman, 'Als je wieg maar gouden pootjes heeft....', blz. 69-77 in (red.) Kees Tamboer, *De macht van de rooie ruggen*, Amsterdam, 1967, blz. 71: 'Het 'talenten-onderzoek', dat onder leiding van de Leidse hoogleraar Van Heek wordt uitgevoerd, belooft wat dit betreft met onthutsende cijfers te komen'.
 37. H. de Jager, *Cultuuroverdracht en concertbezoek*, Leiden, 1967, blz. 95 en hoofdstuk V. Zie ook hoofdstuk VI over kunstspreiding.
 38. J. J. M. van Tulder, 'Het sociaal gemengd huwen', blz. 92-110 in (red.) R. F. Beerling, J. K. M. Gevers & H. Philipsen, *Onderzocht en overdacht, sociologische opstellen voor Prof. dr. F. van Heek*, Rotterdam, 1972.
 39. Julienne Ford, 'Comprehensive schools as social deviders', *New society*, 12 (1968) 315, 515-517.
 40. Raymond Boudon, *Education, opportunity and social inequality*, New York, 1973, en Raymond Boudon, 'Educational growth and economic equality', *Quality and quantity*, 8 (1974) 1-10. Zie ook Louis Emmerij, *Can the school build a new social order?*, Amsterdam 1974.
 41. Duncan, 'A socio-economic index', p. 124.
 42. J. J. M. van Tulder, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954, een sociaal-statistische studie*, Leiden, 1962, blz. 184-187. Van Tulder leidt op blz. 191 stijging en dalend terug op onderwijs.
 43. P. Vinke, *De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van de open en daarmede vergelijkbare besloten naamloze vennootschappen*, Leiden, 1961. De bevindingen van Vinke kunnen worden gelezen als een weerlegging van de hypothese dat de groep van commissarissen en directeuren van open NV's minder zelfrecruterend is dan die van besloten NV's. Dit is benadrukt door H. Verwey-Jonker, 'Sociale mobiliteit in het Nederlandse bedrijfsleven', *Socialisme en democratie*, 19 (1962) 465-469.
 44. Titmuss, *Income distribution*.
 45. George Polanyi & John B. Wood, *How much inequality?, an inquiry into the 'evidence'*, London, 1974, p. 17 en p. 19.
 46. Strikt genomen wordt uitspraak 18 niet door hypothesen 16 en 17 geïmpliceerd. In hypothesen 16 en 17 wordt immers gesteld dat *als* iets het geval is, dat *dan* iets anders ook het geval zal zijn. De gedane beweringen gaan niet zo ver dat ook wordt gesteld dat als dit 'iets' niet het geval is, het 'iets anders' niet op zal treden. De gedane uitspraken zijn 'als...., dan....'-uitspraken, niet 'als en alleen als...., dan....'-uitspraken, het zijn implicaties, niet equivalenties. Pas als men hypothesen 16 en 17 als equivalenties herformuleert, kan men hypothese 18 afleiden. Zonder meer bezwaarlijk is deze herformulering niet. Volgens Opp, *Methodologie*, S. 259, zijn equivalenties meer informatief dan implicaties, en informatiegehalte is nu eenmaal een belangrijke maatstaf voor hypothesevorming volgens het kritisch-rationalisme.
 47. John H. Goldthorpe, David Lockwood, Frank Bechhofer & Jennifer Platt, *The affluent worker; industrial attitudes and behavior*, London, 1968; dezelfde auteurs, *The affluent worker: political attitudes and behavior*, London, 1968; en dezelfde auteurs, *The affluent worker in the class structure*, London, 1969.
 48. Bijv. Wil Arts, 'The affluent worker in the class structure: de verburgerlijking van de arbeider opnieuw gezien', *Sociologische Gids*, 20 (1973) 5-18.
 49. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Over sociale ongelijkheid, een beleids-*

- gerichte probleemverkenning*, Den Haag, 1977, blz. 25. Wanneer men paragraaf 005 zij voor zin leest en aan de draad van het betoog vasthoudt, is het bijzonder moeilijk zich aan de indruk te onttrekken dat hypothese I verondersteld wordt.
50. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, bijv. blz. 26.
 51. Christina Lerner, 'Sweet sociology', *New society*, 46 (1978) 835, 31-32, p. 31 spreekt in een recensie van een boek van de revisionist A. H. Halsey meewarig over 'the sociological attention paid to the relatively trivial question of social mobility'. Deze opvatting wordt bestreden door John H. Goldthorpe, 'Mobilité sociale et intérêts sociaux', *Sociologie et sociétés*, 8 (1976) 2, 7-36.
 52. Voortman, 'Als je wieg', blz. 71-73. J. M. den Uyl, 'Fundamentele democratisering' (1957), blz. 79-88 in J. M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht, opstellen over economie en politiek*, Amsterdam, 1978, haalt op blz. 83-84 de resultaten van Vinke aan. Op blz. 84 bagatelliseert Den Uyl de bevindingen van Van Tulder dat de opstijgingscapaciteit van de geschoolde arbeiders sinds 1919 voortdurend groter is geworden. Den Uyl haalt Vinke en Van Tulder niet rechtstreeks aan, maar via een publikatie van Van Heek die verschenen zou zijn in de handelingen van het derde wereldcongres voor sociologie uit 1956. Deze publikatie is in de handelingen niet terug te vinden.
 53. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, blz. 129-156 handelt immers wel over de rol van de overheid. Maar dat neemt niet weg dat in hypothese I van het WRR-rapport de variabele 'aarc van de staat' niet meer voorkomt en dat dit een geval van achteruitgang op eerdere revisionistisch historisch-materialistische hypothesen is.
 54. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, blz. 25.
 55. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, blz. 10.
 56. Vgl. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, bijv. het schema op blz. 11.
 57. Volgens Opp, *Methodologie*, S. 278 is de literatuur over statusinconsistentie een voorbeeld voor de verfoeilijke praktijk van de jacht op de afhankelijke variabelen.
 58. De beste indruk van de goede kanten van de hypothesen over statusinconsistentie krijgen men uit: Gerhard E. Lenski, 'Status crystallization: a non-vertical dimension of social status', *American sociological review*, 19 (1954) 405-413; dezelfde auteur, 'Social participation and status crystallization', *American sociological review*, 21 (1956) 458-464; dezelfde auteur, 'Status inconsistency and the vote: a four nation test', *American sociological review*, 32 (1967) 298-301; en Andrzej Malewski, *Verhalten und Interaktion*, Tübingen 1967, S. 128-142.
 59. Paul F. Lazarsfeld, Bernard R. Berelson & Hazel Gaudet, *The people's choice* (1944) New York, 1968, pp. 56-64; en Bernard R. Berelson, Paul F. Lazarsfeld & William McPhee, *Voting*, Chicago, 1954, p. 131.
 60. Ik ben R. W. Hommes uitermate dankbaar voor haar opmerkingen die mij op het spoor van hypothese I hebben gezet.
 61. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, blz. 150 ('Dit leidt bij verplichte toetreding tot het arbeidsbestel...').
 62. WRR, *Over sociale ongelijkheid*, blz. 149. Het rapport van de WRR bevat op deze bladzijde een interessante oninformatieve zin. Er wordt gesteld: 'In de periode van overgang naar wederkerend onderwijs neemt de regeling van een leerrecht in dit beleid een sleutelpositie in, waarbij het zeker mogelijk moet zijn om niet alle groepen in eerste instantie een zelfde leerrecht te geven'. Deze zin dient met nadruk op 'niët alle' gelezen te worden. Welke deze groepen met een ander leerrecht zijn, wordt in deze zin niet duidelijk gezegd. De context van de zin is echter behulpzaam bij het wegwerken van deze oninformatieve wending.
 63. Vgl. bijv. Linda Mathews, 'Youth unemployment admitted as problem in China', *Internationaal*

- tional Herald Tribune*, 17-10-78: 'Peking has acknowledged that thousands of Chinese who have fled back to the cities from their mandatory tours of duty in the country are creating a problem'. Een uitermate instructief voorbeeld van het gebruik van krante-artikelen voor de empirische beproeving van hypothesen is Gerhard Lenski, 'Marxist experiments in destratification: an appraisal', *Social Forces*, 57 (1978) 364-383.
64. Murray Yanowitch, *Social and economic inequality in the Soviet Union, six studies*, London, 1977, chapter 3 geeft een overzicht van het door Russische sociologen verrichte onderzoek. Een verwijzing naar het belangrijkste artikel van Rutkevic, de socioloog die het meeste onderzoek verrichtte, ontbreekt bij Yanowitch. Voor een samenvatting hiervan, zie 'Findings', *New Society*, 13 (1969) 335, 328-329, blz. 329 onder de kop 'Opening up the universities'. Een artikel van Rutkevic is in Nederlandse vertaling verschenen: M. N. Rutkevic, 'De recruitering van de intelligentsia', *Internationale spectator*, 26 (1972) 1776-1796.
65. *Tien over rood, uitdaging van nieuw links aan de PvdA*, Amsterdam, 1966 en *De macht van de rooie ruggen*, Amsterdam, 1967.
66. Vgl. Bart Tromp, 'Socialisme, organisatie en democratie, politiek-sociologische kanttekeningen bij de koers en ontwikkeling van de PvdA', *Socialisme en democratie*, 33 (1976) 155-172.
67. Bart Tromp, 'Eindrapport discussie 'Socialisme nu': democratie en socialisme bij de sociaal-democraten', *Vrij Nederland*, 1 juli 1972, stelt dat de brochure *Socialisme nu* 'een deprimerende illustratie van het armzalig niveau aan politieke theorie in de huidige PvdA is'.
68. Vgl. Ultee, *Groei van kennis*, blz. 158-218.
69. Mancur Olson Jr., *The logic of collective action*, Cambridge Mass., 1965. De meest vooraanstaande Nederlandse sociale wetenschapper die Olsons gedachten heeft overgenomen is J. van den Doel, *Demokratie en welvaartsstheorie*, Alphen aan den Rijn, 1975.
70. Boudon, *Education, opportunity and social inequality*.
71. Wout C. Ultee, 'Is onderwijs een positioneel goed? Een empirische beproeving van alternatieve hypothesen over de samenhang tussen onderwijs en beroepshoogte', blz. 83-102 in (red.) Jules L. Peschar & Wout C. Ultee, *Sociale stratificatie*, Deventer, 1978, bevat een explicatie en een toetsing van utilitaristisch-individualistische en revisionistische hypothesen.